

Jarosław Zawadzki

UWAGI O ORNITOFAUNIE OKOLIC WARSZAWY DRUGIEJ POŁOWY XIX I POCZĄTKÓW XX WIEKU

Jarosław Zawadzki. Notes on the avifauna of Warsaw surroundings in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century.

Abstract. Based on the materials from the Central Archives of Historical Records for the years 1832-1862, concerning real estates surrounding Warsaw and owned by Potocki's family, information was collected on birds hunted by forest service and included in the inventory. The most frequently hunted game fowl included the Mallard *Anas platyrhynchos*, Garganey *Anas querquedula*, Black Grouse *Tetrao tetrix*, Hazel Hen *Bonasa bonasia*, Partridge *Perdix perdix*, Pheasant *Phasianus colchicus*, Quail *Coturnix coturnix*, Coot *Fulica atra*, Common Snipe *Gallinago gallinago* and Woodcock *Scolopax rusticola*. Great Snipe *Gallinago media*, likely to breed in this area, and Jack Snipe *Lymnocyptes minimus* were hunted on rare occasions. In that period, Capercaillies *Tetrao urogallus* were absent from forests surrounding Warsaw. Fieldfare *Turdus pilaris* was frequently hunted, but other thrushes on rare occasions. Birds of prey and owls, which were considered to be pests, were often hunted, like White Storks *Ciconia ciconia*. During eight seasons in 1851-1861, at least 1220 birds of prey were shot. Numerous Hooded Crows *Corvus cornix* were shot (in total, 1287 individuals), but the Raven *Corvus corax* was very rare, only two individuals being shot. Also Golden Plover *Pluvialis apricaria*, Lapwing *Vanellus vanellus*, Turtle Dove *Streptopelia turtur*, Cuckoo *Cuculus canorus*, Roller *Coracias garrulus*, Green Woodpecker *Picus viridis*, and Waxwing *Bombycilla garrulous* were shot.

Abstrakt. Na podstawie materiałów zawartych w Archiwum Głównym Akt Dawnych z lat 1832-1862 dotyczących posiadłości ziemskich położonych wokół Warszawy, a należących do rodziny Potockich, zebrano informacje o ptakach, na które polowała służba leśna, a które były rejestrowane w ewidencji. Z gatunków łownych często polowano na krzyżówki *Anas platyrhynchos*, cyranki *Anas querquedula*, cietrzewie *Tetrao tetrix*, jarząbki *Bonasa bonasia*, kuropatwy *Perdix perdix*, bażanty *Phasianus colchicus*, przepiórki *Coturnix coturnix*, łyski *Fulica atra*, kszuki *Gallinago gallinago* i słonki *Scolopax rusticola*. Rzadko polowano na dubelty *Gallinago media*, które prawdopodobnie na tym terenie były legowe oraz na bekasiki *Lymnocyptes minimus*. W tym okresie w podwarszawskich lasach nie występowały już głuszce *Tetrao urogallus*. Regularnie strzelano kwiczoły *Turdus pilaris*, ale sporadycznie inne drozdy. Często polowano na ptaki szponiaste i sowy, które traktowano jako szkodniki, podobnie jak bociany białe *Ciconia ciconia*. W latach 1851-1861 w 8 sezonach ustrzelono co najmniej 1220 ptaków szponiastych. Licznie strzelano wronę *Corvus cornix* (łącznie 1287 os.), natomiast bardzo nieliczny był kruk *Corvus corax*, ubito tylko 2 ptaki. Strzelano także takie gatunki jak siewka złota *Pluvialis apricaria*, czajka *Vanellus*

vanellus, turkawka *Streptopelia turtur*, kukulka *Cuculus canorus*, kraska *Coracias garrulus*, dzięcioł zielony *Picus viridis* i jemioluszką *Bombycilla garrulus*.

W ornitologicznych opracowaniach faunistycznych nie wykorzystywano dotąd źródeł archiwalnych związanych z wielką własnością ziemską z okresu rozbiorów. Tymczasem wśród akt gospodarczych znajdują się i takie, w których można znaleźć informacje o faunie ptaków. W wielkich latyfundiach gromadzono różnorodną dokumentację pisaną związaną z funkcjonowaniem majątku, w tym akta odnoszące się do gospodarki leśnej i łowieckiej.

W okolicach Warszawy największym majątkiem ziemskim w tym okresie (wiek XIX do 1945 r.) były tzw. dobra wilanowskie, których właścicielami do 1892 r. byli Potoccy, a następnie do 1945 r. Branicy. Ciągnęły się one od Palucha (na północnym zachodzie) poprzez dzisiejszy Służewiec i Służew, prawie do granic Piaseczna, aż do Wisły, a od Piaseczna obejmowały lasy chojnowskie. Na wschód od Wisły obejmowały tereny od Wawra i Anina po Osieck, a przejściowo także Kleszew i Nieporęt. W ich skład wchodziły także znaczne obszary leśne, które dzieliły się na 5 nadleśnictw: chojnowskie (wchodzące bezpośrednio w skład majątku wilanowskiego), zastowskie (obecnie w granicach Pragi Południe), osieckie, nieporęckie i kleszewskie. Także Jabłonna należała w tym czasie do przedstawicieli rodziny Potockich, bardzo blisko spokrewnionych z właścicielami Wilanowa, dlatego w aktach wilanowskich zachowały się także informacje o tamtejszych polowaniach.

Materiały źródłowe

W niniejszym opracowaniu wykorzystano materiały źródłowe zgromadzone w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej AGAD) w Warszawie w zespołach Archiwum Gospodarcze Wilanowskie (dalej AGWil) i Archiwum Potockich z Jabłony, na które składają się akta dotyczące gospodarki leśnej, skąd zaczerpnięto opisy kompleksów leśnych oraz gospodarki łowieckiej.

Akta związane z gospodarką łowiecką na tych terenach zachowały się tylko szczątkowo i obejmują lata 1832-1862 a ich uzupełnieniem są opisy lasów z okresu późniejszego. Najważniejsze dla niniejszych analiz materiały przechowywane są w AGWil w dziale Administracja leśna: nr 6, inwentarze lasów lat 1867-1937, nr 142-145 akta związane z tzw. „pobocznymi użytkami” leśnictw: z barci, łąk i pól śródleśnych, zbieractwa grzybów, jagód, mchu, ściółki z lat 1850-1866, nr 146-153 akta dotyczące łowiectwa, zwierzyńca i bażantarni z lat 1849-1935 (łowiectwa tylko z lat 1849-1862). Uzupełniające materiały znajdują się także w innych działach AGWil: Zarząd Główny Dóbr i Interesów Augustów Potockich nr 215, 216, 246, Komisariat Wilanowski nr 80, Biuro Interesów Ogólnych Aleksandra Potockiego nr 50-52, a także w AGWil, akta niesygnowane. W przechowywanym także w AGAD Archiwum Potockich z Jabłony w poszycie o numerze 89 znajdują się informacje o polowaniach w okolicach Jabłony przeprowadzonych w roku 1838. W pracy wykorzystano wszystkie

zawarte w wymienionych archiwaliach informacje. Dla zachowania czytelności tekstu, nie podawano każdorazowo sygnatury akt.

Na opisywanych terenach można było polować wyłącznie za zgodą właścicieli, a wszelka upolowana przez gajowych i leśniczych zwierzyna trafiać miała na stół pański, za co służba leśna uzyskiwała stosowną gratyfikację pieniężną, która należała się także za odstrzał „szkodników” czyli przede wszystkim ptaków szponiastych, krukowatych, lecz także bocianów i ssaków drapieżnych. Przy okazji tych wypłat sporządzano wykazy zabitej zwierzyny, które zostały wykorzystane w tym opracowaniu. Dotyczą one zwierzyny upolowanej tylko przez służbę leśną, nie podają natomiast efektów polowań urządzanych przez właścicieli lub ich gości. Spisy ubitej przez nich zwierzyny zachowały się sporadycznie i dotyczą przeważnie ssaków łownych. Oznacza to, że prezentowane dane są fragmentaryczne i dotycząc niewielkiego wycinka czasu. Pomimo tego, że obejmują tylko zwierzynę łowną i uznaną za szkodniki, upolowaną wyłącznie przez służbę leśną, wydaje się jednak, że ze względu na bardzo niewielką ilość innych informacji dotyczących ornitofauny z tych czasów i terenów, warto podjąć próbę wykorzystania tych szczątkowych materiałów.

Informacje o upolowanej zwierzynie zachowały się zarówno w postaci spisów sporządzonych po konkretnych polowaniach, jak też, najczęściej, w postaci zestawień obejmujących cały sezon łowiecki liczony od 1 kwietnia danego roku do 31 marca roku następnego. Czasami sporządzono też spisy półroczne lub roczne.

Kilka uwag należy poświęcić nomenklaturze. W większości przypadków ptaki określane są takimi samymi nazwami jak współcześnie, zdarzają się jednak wyjątki. Występująca w spisie upolowanych ptaków „żoła” oznacza dzięcioła zielonego *Picus viridis*. Nazwy żoła zielona używa Taczanowski (1888), a do dzisiaj nazywa się tak czasami ten gatunek na Białorusi. „Chruściel” podawany często w tych samych spisach obok kurki *Gallinula chloropus* i derkacza *Crex crex*, to z pewnością łąska *Fulica atra*. Nie sposób niestety ustalić jaki gatunek ukrywa się pod nazwą kulik (kulig) - nie jest to z pewnością czajka *Vanellus vanellus*, ani żaden z bekasów, bo te występują pod własnymi nazwami. Przypuszczalnie chodzi tu o rycyka *Limosa limosa*, brodzca krwawodziobego *Tringa totanus* lub - co najbardziej prawdopodobne, ze względu na nazwę dźwiękonaśladowczą - kulika wielkiego *Numenius arquata*. Taczanowski (1888) stosuje dla określenia ptaków siewkowatych różne nazwy z użyciem słowa „kulig”: kulon, mały, ugorowy, wielki. Analizowane dokumenty nie zawierają jednak nigdy żadnych dodatkowych określeń. Podobne wątpliwości występują z określeniem „gołąb” sąsiadującym z turkawką *Streptopelia turtur*, nie możemy mieć żadnej pewności czy chodzi o siniaka *Columba oenas*, czy o grzywacza *Columba palumbus*. Kilka razy jednak użyto nazwy grzywacz, co może sugerować częstsze pozyskiwanie osobników tego właśnie gatunku. Wśród upolowanych szponiastych dominantem jest „jastrząb”. Podobnie jak wyżej nie możemy mieć pewności, czy wśród upolowanych „jastrzębi” nie „ukrywają się” także myszołowy *Buteo buteo*, a może także krogulce *Accipiter nisus*. Raz wspomniano o jastrzębiach mniejszych, co sugeruje, że piszący miał na myśli właśnie krogulce, ale w innym spisie mówi się o „jastrzębiach mniejszych młodych”, zabitych na gnieździe, odróżniając je

od starych, tak więc i w tym przypadku nie możemy mieć całkowitej pewności. Określenie „bekas” oznacza zapewne kszyska *Gallinago gallinago*, gdyż konsekwentnie odróżniano dubelty *Gallinago media*, a w dwóch przypadkach także bekasiki *Lymnocryptes minimus*. W kilku jednak miejscach w tym samym sprawozdaniu występują kszyski, dubelty i odróżniane od nich „bekasy”, może więc i w tych przypadkach chodzić o bekasiki. „Kaczka” odróżniana od cyranki oznacza prawie na pewno krzyżówkę *Anas platyrhynchos*, która to nazwa używana jest niezwykle rzadko.

Opis terenu

Dysponujemy tylko wrywkowymi danymi, na podstawie których możemy przedstawić stan lasów opisywanego terenu w drugiej połowie XIX w. W roku 1849 przeprowadzono lustrację lasów należących wówczas do majątku wilanowskiego: Lasu Kabackiego, lasów chojnowskich, zastowskich, nieporęckich i należących do dóbr Jabłonna. Następne opisy części tych lasów pochodzą z roku 1867, a kolejne z lat 90. XIX w. Danymi o powierzchni poszczególnych leśnictw dysponujemy przeważnie dopiero dla ostatnich lat XIX w.

Las Kabacki został znacznie uszczuplony po wydzieleniu w roku 1867 około 1/3 jego części pod zabudowę i obejmował wraz ze Zwierzyńcem powierzchnię ok. 400 ha. Drzewostan zarówno w roku 1849 jak i później, był dosyć zróżnicowany (sosna, dąb, grab, leszczyna) i stosunkowo stary 60-100 lat.

Lasy chojnowskie liczyły w roku 1894 3669 morg (2054 ha), z czego 2/3 stanowiły lasy i uprawy, reszta to nie uprzętnięte poręby, halizny, zarośla i niewielkie powierzchnie łąk, pól, nieużytków. Przeważały zwarte bory sosnowe w wieku 80-90 lat, z podrostem sosnowym, dębowym, osikowym oraz leszczyną. Gdziekolwiek występowały przestoje starych dębów. Zdarzały się także fragmenty młodszych, słabo zwartych sośnin. Od roku 1855 obowiązywały planowe wycinki drewna, zintensyfikowane po roku 1877. Już w roku 1897 zwracano uwagę na negatywne skutki nadmiernego wycięcia i tworzenia rozległych zrębów, a także obsadzania/obsiewania ich sosną. Proponowano dostosować odnowienia lasów do podłoża, a poręby zmniejszyć i zmienić ich kształt na wydłużony.

W skład leśnictwa Zastów wchodziły w roku 1849 cztery obręby, zredukowane następnie do trzech: Wawer, Laski i Brzeziny. W roku 1867 powierzchnia tych lasów wynosiła ok. 1340 ha, z czego 2/3 stanowiły lasy, reszta to zarośla, halizny, łąki i nieużytki. Już w roku 1849 stan lasów zastowskich był bardzo zły, przeważały młode i słabo zwarte samosiewy sosnowe, a na piaszczystych gruntach licznie występowały halizny. Znaczne fragmenty zniszczone były pożarami.

Najbardziej pierwotny charakter miały lasy osieckie. Jeszcze w roku 1811 w instrukcjach dla leśniczego zalecano tropienie saren, jeleni, łosi, wilków i niedźwiedzi. W roku 1867 lasy te zajmowały ok. 9480 ha i dzieliły się na obręby: Lubice, Ponuszyca, Augustówka, Łucznicza, Czarnowiec, Rogalec, Regut, Pogorzela, Biel, Tabor, Grzebowniki. Przeważała sosna w różnym wieku z domieszką brzozy i dębu, a na terenach podmokłych olsza i brzoza.

Lasy nieporęckie w roku 1867 zajmowały ok. 3740 ha. Przeważały bory sosnowe w różnym wieku z dużą ilością starych drzew liczących 90-150 lat. Dosyć liczne były olszyny z drzewami dożywającymi 100 lat. Występowały także fragmenty lasów mieszanych z olszą, brzozą, jesionem, klonem i jaworem, dochodzących także do 100 lat. Stosunkowo mało było dębów. Lasy te w roku 1867 dzieliły się na kilka obrębów: Kąty Węgierskie, Białobrzegi, Biel, Izabelin, Zabłocie, Struga i obręb Gorleje.

Lasy w okolicach Jabłonna liczące w roku 1849 ok. 3920 ha, były już wtedy znacznie wykarczowane i przeznaczone pod gospodarkę rolną. Przeważały bory sosnowe z niewielką domieszką brzozy. Jedynie nad Wisłą rosły w większej ilości topole, jednak nawet tam sztucznie wprowadzono uprawę sosny. Przeważały drzewostany młode i w średnim wieku (20-40 lat), tylko nieliczne drzewostany osiągały 90 lat. Na wyspach wiślanych przeważały młode olszyny z przestojami starych wierzb i białodrzewów.

Leśnictwo kleszewskie leżało nad Narwią naprzeciwko Pułtuska. Nie odnaleziono opisów tych lasów.

Wiek XIX był okresem silnego przekształcania środowiska. Lasy podwarszawskie już w pierwszej połowie XIX w. nie posiadały naturalnego charakteru, chociaż niektóre z nich mogły być wysoko oceniane z gospodarczego punktu widzenia. Zmianie uległy zarówno skład gatunkowy jak i struktura, co zapewne miało wpływ na lokalną ornitofaunę. Sosna była zdecydowanym dominantem. Preferowano ją jako gatunek lekkonasienny zarówno w systemie naturalnych odnowień, jak i podczas nasadzeń sztucznych. Starano się usuwać inne gatunki drzew, w tym nawet tak cenne, jak dąb. Większe płaty lasów liściastych zachowały się jedynie na terenach podmokłych (olszyny) i najuboższych (brzeziny). Na terenach wydmych znaczne powierzchnie obejmowały nie zalesione halizny i zarośla karłowatych drzew. Okres po roku 1863 odznaczał się gwałtownym wzrostem trzebieży, wprowadzaniem wielkopowierzchniowych zrębów i preferowaniem sztucznych, jednogatunkowych nasadzeń. Część lasów została wykarczowana i przekształcana na tereny uprawne i mieszkalne. Intensywna gospodarka polegająca na pozyskiwaniu drewna, ale także w stopniu dużym do określenia innych płodów leśnych (chrustu, mchu, siana), powszechny wypas bydła w części lasów, powodowały istotne przekształcenia ich struktury. Funkcjonowało też, chociaż stopniowo zanikające, bartnictwo. Ze względu na kłopoty finansowe i likwidację pańszczyzny, znaczna część zrębów nie była odnawiana, a nawet wykarczowana i przekształcała się w nie porośnięte lasem halizny. Mozaikę środowiskową uzupełniały polany i pola położone wewnątrz lasów. Na omawianych terenach leśnych początki melioracji wiążą się dopiero z końcem XIX w., tym samym ilość śródleśnych bagien i terenów podmokłych była zdecydowanie większa niż obecnie.

Okręgi łowieckie wymienionych leśnictw obejmowały także tereny nieleśne, należące do właścicieli Wilanowa i okolicznej ludności, dlatego leśnictwo nieporęckie obejmowało także fragment doliny Narwi, dzisiaj zalany przez Zalew Zegrzyński, leśnictwo kleszewskie dolinę Narwi po drugiej stronie Pułtuska, a pozostałe obwody, tereny wsi leżących w obrębie lasów i na ich granicach.

Wykaz gatunków

„Nur”, zapewne perkoz dwuczuby, u Taczanowskiego (1888) „nur czubaty” *Podiceps cristatus* - w roku 1852 jednego ptaka zastrzelono w leśnictwie (dalej l.) kleszewskim.

Bocian *Ciconia ciconia* - polowano nań w Wilanowie: w sezonie 1851/52 zabito 10 ptaków, w 1856/57 1, w 1857/58 3, w 1858/59 1, a także w l. nieporęckim, gdzie w sezonie 1859/60 zastrzelono 4 ptaki.

„Kaczka”, czasami także „krzyżówka” *Anas platyrhynchos* - z pewnością ogromna większość tak określonych ptaków to krzyżówki. Liczebność upolowanych kaczek w poszczególnych leśnictwach w latach 1832-1858 wynosiła w kolejnych sezonach od kilku do 20-30, wyjątkowo w sezonie 1855/56 w l. nieporęckim ustrzelono 72 kaczki.

Cyranka *Anas querquedula* - w okresie 1832-1856 w większości leśnictw w poszczególnych sezonach wykazywano od kilku do kilkunastu upolowanych cyranek, maksymalnie do 26 i 34 kaczek w leśnictwie kleszewskim.

Krogulec [?] *Accipiter nisus* - w 1860 r. w l. chojnowskim upolowano (lub wyjęto z gniazd) 11 „mniejszych jastrzębi”.

„Jastrząb” - pod tą nazwą mogą kryć się także myszołowy, a może i krogulce. W okolicach Wilanowa w latach 1851-1861 w 8 sezonach strzelano od 7 do 134 ptaków, łącznie ubito 489 ptaków. W lasach osieckich strzelano od 4 do 16 ptaków (razem 80 osobników), w lasach kleszewskich w 7 sezonach ubito łącznie 213 ptaków szponiastych, w lasach nieporęckich w 8 sezonach 305 ptaków, w lasach chojnowskich w 4 sezonach 79 szponiastych oraz w Kabatach także w 4 sezonach 54 ptaki. Łącznie na opisywanym terenie wokół Warszawy ustrzelono w latach 1851-1961 co najmniej 1220 ptaków szponiastych.

Kobuz *Falco subbuteo* - wymieniany był w instrukcjach dla służby leśnej wilanowskiej i l. chojnowskiego jako podlegający odstrzałowi „szkodnik”. Wydaje się jednak, że polowano na niego sporadycznie, co wiązało się zapewne z problemami z odszukaniem stosunkowo małych gniazd w okresie pełnej wegetacji i trudnością ustrzelenia zwinnego i małego sokolika.

Cietrzew *Tetrao tetrix* - w sezonach 1832, 1834/35 i 1842/43 planowano polowania w l. chojnowskim (10, 10, 0, 0), zastowskim (6, 6, 0, 0), nieporęckim (10, 10, 5, 3), osieckim (10, 10, 5, 3, gdzie faktycznie upolowano 5 os.). W sezonie 1842/43 pod Stanisławowem zamierzano ustrzelić 12 cietrzewi, w l. kleszewskim 3. W l. chojnowskim 2 II 1844 zabito 3 cietrzewie, według planów odstrzałów na sezon 1862/63 miało być 10 ptaków, w roku 1893 w uroczysku Zimny Dół w pobliżu Żabiańca żyły jeszcze 3 ptaki. Wyginęły w l. chojnowskim ostatecznie przed lub w trakcie I wojny światowej. Ptaki strzelane były w okolicach Jabłonny 15 V 1838 - 3 ptaki, 23 V 1838 - 1 i 30 X 1838 r. - 4, w lasach nieporęckich w sezonie 1853/54 (1 osobnik) i 1854/55 (3 koguty), w l. kleszewskim w sezonach 1853/54 (1 osobnik) oraz 18 III i 30 IV 1857 zabito po 1 osobniku, lasach osieckich w sezonach 1857/58 (1 ptak) i 1858/59 (2 ptaki). Populacja ta dotrwała na bagnie Całowanie do lat 70. XX w. W l. zastowskim

12 VIII 1843 r. ubito 5 ptaków, a 29 IX 1843 r. jeszcze 2. W roku 1893 w okolicach Wawra miało być 16 cietrzewi, a w rejonie Lasek 15.

Jarząbek *Bonasa bonasia* - w sezonach 1832, 1834/35, 1835/36 i 1842/43 planowano polowania w l. chojnowskim (20, 16, 15, 0), zastowskim (6, 1, 10, 0), nieporęckim (30, 28, 20, 10), osieckim (20, 13, 20, 15). W okresie 2 VII 1833 - 1 I 1834 upolowano 14 jarząbków w l. chojnowskim, które także w następnych latach było miejscem regularnych polowań: 1853 1 ptak, w sezonie 1853/54 1 ptak, 1854/55 aż 25, 20 IV 1855 r. 6 ptaków, w sezonie 1856/57, 17 V 1857 r., 1858/1859 pozyskiwano po jednym ptaku. 17 V 1842 r. ubito jednego jarząbka pod Kaskami. Pod Stanisławowem w lipcu i sierpniu 1842 r. odstrzelono 3 jarząbki, a 8 II 1844 r. jednego. W l. kleszewskim w 1852 r. zastrzelono 1, 25 V 1856 odstrzelono także jednego ptaka, w l. nieporęckim w sezonie 1856/1857 pozyskany został 1 osobnik, w roku 1859 w tychże lasach występować miał na Obronnych Łąkach i Grobowcu. W l. osieckim 10 II 1857 r. wydano zgodę na odstrzał 5 jarząbków. Pod Stanisławowem w sezonie 1842/43 miano upolować 10 ptaków. Z braku danych nie można określić kiedy wyginął na tych obszarach.

Kuropatwa *Perdix perdix* - od lat trzydziestych XIX w. do 1861 polowano na nią każdego roku, zdecydowanie najczęściej w dobrach wilanowskich, rzadziej w pozostałych kompleksach. Służba leśna zabijała rocznie od 12 do 176 tych ptaków. Według jedyne go zachowanego planu polowań na rok 1862/63 w Wilanowie miano odstrzelić 400 kuropatw (faktycznie tylko w drugiej połowie roku odstrzelono ich 339), w obrzeżach lasów chojnowskich ustrzelono 40 kuropatw, w l. zastowskim 40, osieckim 100, nieporęckim 50, kleszewskim 80, razem 710. W roku 1893 sporządzono spis tego gatunku, według niego w l. chojnowskim miało być 8 stad i 133 osobników, w l. zastowskim 8 stad i 104 sztuki, w lasku kabackim (i okolicach) 18 stad i 270 osobników. Z kolei w roku 1903 według szczegółowego zestawienia, na polach folwarku Czerniaków było 5 stad i 50 osobników, f. Wilanów 16 stad 159 ptaków, wieś Wilanów 15 stad 141 kuropatw, w innej części Wilanowa (pod skarpią) 8 stad 50 osobników, f. Zawady 12 stad 157 ptaków, wieś Zawady 9 stad 55 ptaków, Augustówka 12 stad 80 ptaków, od Wilanowa do Alei Natolińskiej 15 stad 94 kuropatwy, wieś Powsin 16 stad 152 sztuk, f. Powsin 9 stad 67 sztuk, wieś Moczydło 5 stad 41 osobników, f. Moczydło 6 stad 37 sztuk, w. Wolica 9 stad 96 sztuk, f. Wolica 16 stad 132 sztuk, Lisy i Latoszki 21 stad 144 ptaki, wieś Służew 29 stad 264 sztuk, f. Służew 21 stad 171 ptaków, Służew pod Okęciem 5 stad 58 ptaków, f. Ursynów 11 stad 92, ptaków, wieś Służewiec 2 stada 21 ptaków, Wyczulki 5 stad 43 ptaki, Gorzkiewki 9 stad 73 ptaki, f. Paluch 9 stad 87 ptaków, w. Paluch 19 stad 202 ptaki, Załuski 5 stad 57 ptaków, Olechów zagajnik 14 stad 132 ptaki, Keszen 5 stad 76 ptaków, f. Dąbrówka 6 stad 32 ptaki, w. Dąbrówka 2 stada 38 ptaków, Pyry 6 stad 65 ptaków. Łącznie dawało to 322 stad 2851 ptaków.

W roku 1922 doliczono się na polach wsi Chojnów, Orzeszy i Pilawa 6 stad i 92 sztuki kuropatw. 19 IX 1935 r. w Wilanowie było 29 stad liczących 292 kuropatwy, w Natolinie, Wolicy i na Moczydle 19 stad i 190 ptaków, a w Kabatach 15 stad liczących 149 osobników.

Bażant *Phasianus colchicus* - hodowany był co najmniej od początku XIX w. w Zwierzyńcu w lasku kabackim, gdzie był regularnie strzelany. Przed I wojną był rozpowszechniony w okolicach lasów chojnowskich, gdzie w czasie wojny prawie wyginął, w 1922 r. oceniono jego liczebność w tamtym rejonie jedynie na 21 ptaków, w tym 7 kogutów.

Przeziórka *Coturnix coturnix* - w sezonach 1832, 1834/35 i następnym planowano polowania w l. chojnowskim (10, 2, 10), zastowskim (0, 19, 10), nieporęckim (10, 9, 10), osieckim (10, 8, 10). Faktycznie w l. chojnowskim w okresie 1 VII 1832 - 1 I 1833 upolowano 31 przepiórek. Pod Jabłonną upolowano w roku 1838 2 ptaki, regularnie polowano na nią w okolicach Wilanowa. W roku 1852 ustrzelono 30 ptaków, w 1853 3, 1854/55 - 3, 1855/56 - 3 ptaki, 1857/58 - 2 ptaki (Kabaty), w następnym sezonie także 2, podobnie jak w 1860/61. Rzadziej polowano na nie w l. nieporęckim i chojnowskim, podając najczęściej 1-3 upolowane ptaki w sezonie. W l. osieckim w sezonie 1862/63 ustrzelono 43 przepiórki.

Derkacz *Crex crex* - 23 VII 1838 pod Jabłonną upolowano 2 ptaki, 1 VII 1853 - 1 III 1854 w Wilanowie zastrzelono 5, a w Pleszewie 1 osobnika, 13 V 1856 r. 3 ptaki w Natolinie, w l. chojnowskim 20 IV 1856 r. ustrzelono 4 derkacze, w sezonie 1857/58 3, a 4 VI 1860 r. 4. W l. kleszewskim w sezonie 1853/54 i 1857/58 po 3 ptaki. W okolicach Wilanowa w sezonach 1853/54 i 1859/60 po 5 ptaków.

„Kurka”, czyli kokoszka wodna *Gallinula chloropus* - w l. osieckim w 1852 r. 5 ptaków, w 1853 - 1, w sezonie 1856/57 - 4, a w 1858/59 - 5 ptaków. W l. kleszewskim w 1852 - 11 ptaków, w sezonie 1853/54 - 3, w 1855/56 - 4, w następnym 3. W l. chojnowskim w sezonach od 1854 do 1857 strzelano po 3 ptaki. W l. zastowskim w sezonie 1854/55 - 14 ptaków. W l. nieporęckim w sezonie 1855/56 - 3 ptaki, w następnym 1, w 1858/59 - 5 ptaków. W Natolinie w 1856 - 4 ptaki.

„Chruściel”, chodzi tu z pewnością o łyskę *Fulica atra* - w sezonach 1832, 1835/36 i 1842/43 planowano odstrzeliwać w każdym z leśnictw od 10 do 30 ptaków (łącznie w pierwszym 50, tyle samo w drugim, a w trzecim 95). W 1838 upolowano pod Jabłonną 51 osobników, w 1852 r. w l. nieporęckim 7 ptaków, w sezonie 1854/55 1 ptak, w następnym 19, w 1856/57 15, w następnym 14. W l. kleszewskim w 1852 3 ptaki, w sezonie 1853/54 1 ptak, w następnym 7, w 1857/58 1. W innych leśnictwach strzelano corocznie od jednego do 5 ptaków. Wyjątkowo w okolicach Wilanowa w sezonie 1859/60 ustrzelono 18 łyszek oraz tyle samo w l. zastowskim 30 IV 1860 r.

Żuraw *Grus grus* - tylko jedna informacja o gniazdowaniu tego gatunku do roku 1900 w l. chojnowskim w okolicach Dobieszek, gdzie później wyginął.

Siewka złota *Pluvialis apricaria* - w okresie 1 VII 1832 - 1 VII 1833 w l. chojnowskim upolowano 5 siewek, w sezonie 1834/35 i następnym planowano polować na nią w l. chojnowskim (po 6 ptaków), w sezonie 1842/43 pod Kaskami, także 6 ptaków. 8 VIII 1842 r. zabito 1 siewkę, a 1 III 1844 r. pod Stanisławowem także jednego ptaka tego gatunku.

Czajka *Vanellus vanellus* - 23 III 1853 ustrzelono 1 ptaka w l. osieckim, w l. nieporęckim w sezonie 1853/54 i w następnym po 1 osobniku, w l. chojnowskich

w 1854/55 4 osobniki, w l. zastowskim w sezonie 1854/55 - 4 ptaki. 13 V 1856 upolowano 1 czajkę w okolicach Natolina, w sezonie 1855/56 w Wilanowie i Zastowie odstrzelono także po 1 czajce.

Kulik - nie sposób zdecydowanie określić o jaki gatunek chodzi. W 1852 r. upolowany 1 ptak w l. kleszewskim, podobnie w sezonie 1853/54, a 1857/58 ustrzelono 3 osobniki. W l. zastowskim 1 ptaka pozyskano w sezonie 1854/55 i po jednym w dwu następnych sezonach. W l. nieporęckim zabijane były w sezonie 1854/55 - 2 osobniki i następnym 1. W l. chojnowskim tylko w 1854/55 - 1 osobnik.

Słonka *Scolopax rusticola* - w kolejnych sezonach w poszczególnych leśnictwach strzelono najczęściej po kilka ptaków, wyjątkowo 13 słonek upolowano w sezonie 1858/59 w okolicach Wilanowa.

Dubelt *Gallinago media* - w kwietniu 1849 r. ustrzelono 2 ptaki pod Jabłonną, w l. nieporęckim 15 V 1842 - 1 ptak, 1 VII - 1 X 1852 - 1 ptak, w roku 1855 - 1 ptak, w sezonie 1857/58 - 1 ptak, w roku 1860 - 4. W l. kleszewskim 1 VIII-1 X 1852 - 2 osobniki, w sezonie 1857/58 - 1 ptak. W l. chojnowskim w roku 1855 - 4 ptaki, 20 IV 1856 - 4 ptaki, w roku 1858 także 4. W l. zastowskim w roku 1855 8 ptaków. W l. osieckim w sezonie 1859/60 zabito 4 dubelty.

Kszyk *Gallinago gallinago* - w poszczególnych sezonach strzelano po kilka kilkanaście ptaków, rzadko powyżej 20 (maksymalnie 30 w leśnictwie chojnowskim).

Bekasik *Lymnocyptes minimus* - w sezonie 1854/55 w l. zastowskim 6 ptaków, w tymże sezonie w l. nieporęckim 22 ptaki.

Gołąb - na gołębie polowano w Jabłonnie w roku 1838 - 15 V 1 ptak i 22 VI także 1 ptak (zapisany jako grzywacz), w l. zastowskim w 1854/55 - 1 osobnik, podobnie jak w następnym sezonie i w roku 1860 w l. chojnowskim 1855/56 i 1857/58 po 1 ptaku, w l. nieporęckim 1855/56 - 3 ptaki, w roku 1859 i 1860 tyle samo i w l. osieckim.

Turkawka *Streptopelia turtur* - 18 VII 1838 pod Jabłonną upolowano 1 ptaka, w l. osieckim 1852/53 - 1 ptak, 1856/57 - 1 ptak, 1857/58 - 5 ptaków, l. chojnowskim w sezonie 1854/55 - 3, 1855/56 - 1, 20 IV 1856 - 2, w sezonie 1857/58 - 4, w l. nieporęckim w 1854/55 1 osobnik, 1855/56 - 2, 1859/60 - 2 ptaki. W roku 1856 zastrzelono 1 turkawkę w Natolinie, podobnie jak w Wilanowie w sezonie 1855/56.

Kukułka *Cuculus canorus* - zachowała się tylko wzmianka o zastrzelenie jednego ptaka 1 VIII 1842 w l. osieckim.

„Sowy” - nie sposób ustalić, o jakie gatunki chodzi. Strzelano do nich w Bazantarni w 1854/55 (8 ptaków), w roku 1860 10, w l. chojnowskim w latach 1855/56 10, nieporęckim w latach 1857/58 - 7 ptaków, 1858/59 - 2, 1859/1860 - 24, 1860/61 - 10. W okolicach Wilanowa zabito w 1855/56 - 3 sowy, w 1858/59 - 28, w 1860 - 6, w 1860/61 - 14. W Natolinie w roku 1860 zastrzelono 3 sowy.

Kraska *Coracias garrulus* - w sezonach 1832, 1834/35, następnym i 1842/43 planowano polowania w l. chojnowskim (6, 5, 6, 10), zastowskim (6, 6, 6, 6), nieporęckim (10, 9, 6, 10), osieckim (6, 6, 6, 15), w sezonie 1842/43 miały być strzelane pod Kaskami (6), Stanisławowem (6) i w l. kleszewskim, także 6. W l. nieporęckim 25 i 27 VIII 1842 zabito 4 ptaki, 18 V 1843 - 3, 28 V 1843 - 1, 29 VII 1843 - 3.

Strzelana była w l. osieckim w 1852 r. - 2 ptaki, w sezonie 1852/53 1 ptak, w okolicach Zastowa 30 IV 1860 r. ubito 2 ptaki.

Dzięcioł zielony *Picus viridis* - 3 XII 1856 zabito jednego w okolicach Pogorzeli.

Jemiołuszka *Bombycilla garrulus* - tylko w sezonie 1857/58 zabito w l. osieckim 1 ptaka.

Kos *Turdus merula* - upolowany jedynie 1 ptak w 1858/59 w l. osieckim.

Kwiczół *Turdus pilaris* - najczęściej zabijany gatunek drozda. W planach polowań z lat 30. i 40. XIX w. przewidywano odstrzały od 5 do 15 osobników tego gatunku. Od roku 1852 do 1860 polowano nań co roku w okolicach Wilanowa, a przede wszystkim w lasach chojnowskich, zabijając od 3 do 26 ptaków, z reguły jednak poniżej 10, regularnie zabijany był także w l. osieckim i zastowskim po kilka osobników rocznie.

Drozd śpiewak *Turdus philomelos* - w sezonie 1854/55 w l. chojnowskim zabito 2 ptaki, w 1855/56 w l. osieckim 1 ptaka, w 1858/59 w l. nieporęckim także 1.

Paszkot *Turdus viscivorus* - w sezonie 1855/56 - 1 osobnik upolowany w l. zastowskim.

Szpak *Sturnus vulgaris* - ptak strzelany sporadycznie, w sezonie 1842/43 miało nań polować w l. chojnowskim (12), zastowskim (10), nieporęckim (15), osieckim (20), kleszewskim (12), pod Stanisławowem (15), pod Koskami (10). W roku 1856 w l. nieporęckim zabity 1 osobnik, w sezonie 1857/58 upolowano w lasach zastowskich 16 ptaków tego gatunku, a 30 IV 1860 - 12.

Kruk *Corvus corax* - ustrzelono tylko 18 V 1860 w Natolinie 2 ptaki.

Wrona *Corvus cornix* - w Wilanowie 1851/52 ustrzelono 70 ptaków, 1852/53 - 32, 1855/56 - 43, w 1856/57 - 69, w 1858/59 - 222, w 1860/61 - 363 ptaki. W Bażanciarni w 1852/53 zabito 69 ptaków, w 1854/55 - 137. W Lesie Kabackim w 1854/55 upolowano 33 ptaki, w 1856/57 - 15. W Natolinie w roku 1856 upolowano 39 ptaków, w 1860 - 78 ptaków. W l. nieporęckim w 1856/57 zastrzelono 23 ptaki, 1858/59 - 11, w 1860 - 34, w 1860/61 - 5. W l. chojnowskim ustrzelono w roku 1860 - 44 ptaki.

Dyskusja

Wydaje się, że mimo fragmentarycznego zachowania materiału i niemożności stwierdzenia, czy faktycznie najczęściej strzelane ptaki były na danym terenie najliczniejsze, czy decydowały o tym inne względy, można pokusić się o wyciągnięcie kilku wniosków. W drugiej połowie XIX w. na zespoły zwierząt, w tym ptaków, oddziaływało nie tylko zmieniające się intensywnie środowisko, ale także silna presja łowiecka. Pozyskiwano nie tylko zwierzynę łowną (w skład, której wchodziły też gatunki dzisiaj objęte ochroną), ale także liczne gatunki uznawane za szkodniki. Nie należy zatem traktować ówczesnej ornitofauny jako „naturalnej”, gdyż była ona równie silnie, chociaż inaczej, przekształcona jak awifauna obecna.

Zwraca uwagę brak wśród zabijanych ptaków czapli i kormoranów. Prawdopodobnie gatunki te były rzadkie i zapewne płochliwe. Polowano natomiast na bociany, uznawane za szkodniki w gospodarce rybackiej.

Potwierdza się dominująca w tym czasie - obok najliczniejszej krzyżówki - pozycja cyranki. Fakt, że nie wymieniano w sprawozdaniach innych gatunków kaczek, świadczy o ich względnej rzadkości. W okolicach Nieporętu i Kleszewa, gdzie tereny łowieckie obejmowały także fragmenty doliny dolnej Narwi, prawdopodobnie występowały także inne gatunki kaczek, jak choćby płaskonos *Anas clypeata*. Zapewne były one czasami strzelane, o czym świadczą wzmianki o kaczkach „w ogóle”, lub „wszelakich”. Pamiętać należy, że do połowy XIX w. w omawianych dobrach brak było większych naturalnych i sztucznych zbiorników wodnych, a na kaczki polowano w dolinach Wisły, Narwi i Jeziorki oraz na śródleśnych bagniskach.

Niewiele można powiedzieć o sowach, których autorzy sprawozdań wyraźnie nie rozróżniali, sądzić można jedynie, że w tym czasie nie polowano już na tych terenach na puchaczę *Bubo bubo*, o których wzmianki musiałyby się zachować.

Wydaje się, że w połowie XIX w. w omawianych leśnictwach nie występowały już duże ptaki szponiaste. Populacja „jastrzębi” musiała być jednak liczna, sądząc po ilości zabijanych ptaków (nawet do 134 rocznie w jednym leśnictwie!), należy jednak pamiętać, że część ptaków mogła być strzelana w okresie przelotów. Trudno wytłumaczyć brak wzmianek o błotniakach, uchodzących przecież tradycyjnie za groźne szkodniki. Możliwe więc, że w tamtych latach i na tych terenach były stosunkowo rzadkie lub zawierają się w pojęciu „jastrząb”.

Zebrane informacje potwierdzają opinię L. Tomiałojcia (1990) o przetrwaniu w okolicach Warszawy populacji jarząbka i cietrzewia w drugiej połowie XIX w., chociaż oba gatunki były już nieliczne. Wydaje się, że leśnictwo chojnowskie można uznać za ostatnią ostoję tych gatunków na południowy zachód od Warszawy. Według opracowania z roku 1921 do wybuchu I wojny światowej na terenie lasów chojnowskich występowało kilka stad cietrzewi, ale po roku 1921 zostały wytępione.

Należy zwrócić uwagę, że nawet w rozległych lasach osieckich w połowie XIX w. nie było już głuszców. Fakt przetrwania kuraków leśnych w bardzo silnie przekształconych lasach (możliwe, że silniej niż obecnie!), świadczyć zdaje się o tym, że to nie „naturalność” lub „nienaturalność” lasów decydowała o możliwościach egzystencji tych gatunków. Zdestawowane i pełne halizn lasy urozmaicone licznymi bagnami i terenami podmokłymi, były dla cietrzewia znacznie atrakcyjniejsze niż dzisiejsze. Metoda pozyskiwania drewna na stosunkowo małych zrębach pozostawianych następnie do samoodnowienia, praktykowana do lat 70. XIX w., nadawała lasom mozaikową strukturę, co z kolei sprzyjało jarząbkom. Zmiana sposobu gospodarowania polegająca na wprowadzaniu dużych zrębów i sztucznego odnawiania, musiała negatywnie wpłynąć na ten gatunek.

Kuropatwa była wszędzie rozpowszechnionym i liczny gatunkiem, podobnie jak przepiórka, która była jednak niezbyt chętnie strzelana przez służbę leśną (płacono za nią mniej niż za kuropatwę), stąd względnie niewielkie ilości upolowanego ptactwa, chociaż zdarzały się lata, w których polowano na nie znacznie częściej.

Łyskę, kokoszkę wodną i derkacza, trzeba uznać za gatunki rozpowszechnione i liczne. Fakt, że mniej odstrzeliwano kokoszek, wynika raczej z jej skrytego trybu życia, niż rzadkości.

Kszyk był rozpowszechniony i liczny we wszystkich leśnictwach. Wydaje się, że istnieją podstawy, by uznać dubelta za gatunek lęgowy w leśnictwie nieporęckim i kleszewskim, gdzie mógł wyprowadzać lęgi na łąkach nad dolną Narwią. Za prawdopodobne można uznać gniazdowanie tego gatunku także w leśnictwie chojnowskim, na łąkach nad Jeziorką, których najbardziej podmokła część została zamieniona na stawy rybne. Możliwe, że w leśnictwie zastowskim dubelty upolowane zostały na podmokłych obszarach w okolicach Gocławia, gdzie do niedawna utrzymywała się populacja kszyka, czajki, sieweczki rzecznej *Charadrius dubius*, a pojawiały się także rycyki *Limosa limosa* (obs. własne). Za szczególnie interesujące uznać należy informacje o polowaniach na bekasiki w leśnictwach zastowskim i nieporęckim. Trzeba podkreślić, że występowały one w sprawozdaniu z sezonu 1854/55 obok kszyka i dubelta, zatem autor rozpoznawał te trzy gatunki. Trudno stwierdzić, czy mamy do czynienia z licznym nalotem tego gatunku w tym okresie, czy raczej w inne sezony na ten gatunek nie polowano. W sprawozdaniach z innych sezonów łowieckich wspomniane są obok kszyków i dubletów „bekasy”, trudno jednak rozstrzygnąć, czy wynika to z niekonsekwencji autora, czy może pod tą nazwą ukrywają się bekasiki.

Trudno określić, z jakich powodów na siewkę złotą polowano tylko w latach 30. i 40. XIX w., natomiast czajki i „kuliki” były sporadycznie obiektem polowań, co wynikało raczej z upodobań kulinarnych niż z rozpowszechnienia tych gatunków.

Spśród krukowatych, absolutnym dominantem była wrona, zabijana regularnie i w dużych ilościach. Zwraca uwagę brak wzmianek o srokach *Pica pica*, także mających złą opinię u myśliwych i upolowanie zaledwie dwóch kruków. Sądząc z tego, że obydwie zabite kruki oddane zostały do wypchania, gatunek ten już w latach 50. XIX w. musiał być w okolicach Warszawy bardzo rzadki, ale w tym czasie kruki były regularnie zabijane w leśnictwie międzyrzeckim (150 km na wschód od Warszawy).

Wydaje się, że turkawkę można uznać za najliczniejszego wówczas dzikiego gołębia. Wynikało to zapewne ze znacznego wyeksploatowania lasów i wynikających z tego trudności dla dużych dziuplaków (w tym siniaka *Columba oenas*), a grzywacz pozostawał jeszcze ptakiem stosunkowo rzadkim. Z drozdowatych najliczniejszy był kwiczoł, a ceniony na pańskich stołach paszkot *Turdus viscivorus*, musiał być w podwarszawskich lasach gatunkiem stosunkowo rzadkim.

Literatura

- Taczanowski W. 1888. *Spis ptaków Królestwa Polskiego, obserwowanych w ciągu ostatnich lat pięćdziesięciu*. Pam. Fizjogr., Warszawa, 8: 1-46.
Tomiałojć L. 1990. *Ptaki Polski, rozmieszczenie i liczebność*. PWN, Warszawa.

Adres autora:

Archiwum Główne Akt Dawnych, ul. Długa 7, 00-263 Warszawa